

DIMITRIJ LOUČEK

ZEMĚPIS A ENCYKLOPEDIIE

The present paper gives concise information on geography in general encyclopaedias. In these works geography ranks next to the most important scientific branches. In individual encyclopaedias, however, geographical material differs much in contents diction and extent. A more detailed analyses of geography may be found in the czechoslovak socialist encyclopaedia which is being published at the present, as well as in the Handlexikon of Knowledge published by the Czechoslovak Academy of Sciences under the editorship of Academician Vladimír Procházka. The latest tendency, i. e. the publishing of specialized geographical encyclopaedias is mentioned in much detail. The dominating position of geography gets strengthened with illustrations and maps.

Po druhé světové válce dochází k velkému rozmachu našich znalostí o Zemi, vznikají zcela nové vědní obory. Veřejnost se informuje a seznamuje různými způsoby o poznatcích vědy a hlavně s obsahem jednotlivých vědních disciplín. Nepřekvapuje proto, že ve většině rozvinutých zemí vycházejí neustále hojné publikace seznamující čtenáře s nejnovějšími poznatky. Přední místo mezi těmito publikacemi zauímají četná encyklopedická díla, jimiž se může pochlubit např. mnoho evropských národů. Jsou to právě encyklopedie, které nejcitlivěji reagují nebo, lépe řečeno, mají reagovat na nové poznatky vědy a techniky a mají s nimi seznamovat nejširší čtenářskou obec. Vydávají se encyklopedie, souhrny našich vědomostí, poznatků i problémů, příruční jedno- až pětisvazkové, středního rozsahu kolem desíti svazků i velké řady o mnoha desítkách svazků. Rostoucí rozsah vědních oborů si však i v této klasické encyklopedické práci vyžaduje specializaci, a proto vycházejí vedle encyklopedií všeobecných i dílčí encyklopedie oborové, zaměřené na jeden vědní obor nebo na soubor několika vědních oborů nacházejících se v úzkém vztahu. Ve všeobecných encyklopediích zabírá své místo již od nejstarších, klasických období encyklopedií i celý soubor zeměpisných věd.

Svou univerzálnost pokrývá zeměpis celý svět, a to nejen jeho přírodní část, ale významně též činnost člověka. Proto nepřekvapuje, že v encyklopediích je nejrozšířenějším oborem zeměpis regionální a daleko za ním jsou teprve ostatní obory zeměpisné. Podstatou, a proto také největší obtížností regionálního zeměpisu je jeho obsahová náplň — je syntézou zeměpisu fyzického i hospodářského, přihlížející ke specifiku dané oblasti z hlediska společenského a přírodního.

Pokusili jsme se rozbořem několika encyklopedií různého charakteru i obsahu, od přísně vědecky pojatých až po nejpobulárnější, ujasnit postavení zeměpisu v těchto dílech.

Jedním z nejdůležitějších ukazatelů je poměr zeměpisu, jeho rozsahové zastoupení k ostatním vědním oborům. Musíme konstatovat, že rozsahem zauímá zeměpis jedno z předních míst mezi všemi vědními obory, považujeme-li zeměpis za soubor jednoho vědního oboru, např. ve srovnání s fyzikou, matematikou, lékařstvím, filosofií, historií atp. Ve všeobecných encyklopediích, a budeme nadále brát v úvahu tato díla, mívá zeměpis rozsah od 6 do 7 % v anglosaských dílech,

10 až 12,5 % v dílech francouzských, německých a sovětských z celého rozsahu. Příkladá tedy na zeměpisnou látku v encyklopediích od jedné šestnáctiny až po jednu osminu obsahu encyklopedií.

Vyplyývá z toho pro zeměpis mezi všemi vědními obory v encyklopediích dominantní postavení, a to právě především zásluhou zeměpisu regionálního, protože ostatní zeměpisné disciplíny jsou skutečně jen okrajové a doplňkové. Kolísavý rozsah zeměpisu v encyklopediích úzce souvisí s koncepcí a jejím účelem. Účel je tu pak velmi dobře diferencovatelný: zatímco anglosaské encyklopedie jsou komerčními díly v nejužším slova smyslu, kde místy nezáleží ani na přílišné aktualizaci a na přesnosti obsahové stránky, jsou díla např. sovětská, německá nebo francouzská, kde i přes diametrálně odlišnou koncepci se vydavatelé snaží o co největší „současnost“ díla, o nejlepší obsahovou správnost, čili snaží se čtenáři podat pohotovou a dobrou informaci, vesměs díly naukovými. Příkladem první skupiny by mohla být Encyclopaedia Britannica, kde zeměpis přichází velmi zkrátka, kde i zpracování ostatních oborů je místy velmi zastaralé, často málo informativní. S tím je v protikladu bohatá vydavatelská činnost se stále se opakujícími novými vydáními, přičemž se upravuje vždy jen co nejmenší počet stránek a i aktualizace jsou nepatrné. Naproti tomu v početnější skupině encyklopedií, jako je např. Malaja sovětskaja encyklopedija, Meyers neues Lexikon, Grand Larousse encyclopédique, má zeměpis významné postavení. Je tu podáván dosti široce, takže čtenář může jít ve svém hledání do poměrně velké hloubky. Aktualizace bývají nejen správné, ale i dotažené do co nejpozdější doby před vydáním.

Jiným znakem je podání látky. Zatímco anglosaské encyklopedie mají za základ jen nejdůležitější údaje obalené nadstavbovou částí, má druhá skupina encyklopedií velmi bohatě zastoupenou hospodářskou stránku jednotlivého hesla, k němuž se přimyká hojná kulturní náplň. Kompromisem je tu Larousse, kde stylisticky jemné podání zahrnuje jak obsah hospodářský, tak i kulturní. Opakem jsou pak některé encyklopedie německé, jejichž podání zeměpisu je místy chladné až strnulé, vypočítavající bez hlubších vnitřních souvislostí, udržující předepsané schéma hesla do největších detailů. Věcnost v sovětských encyklopediích je nezřídka dokládána rozбором činitelů ovlivňujících skutečnosti.

Jsou tudíž zeměpisné jevy v jednotlivých encyklopediích nejen koncepčně, obsahově, ale též i podáním velmi odlišné, přičemž obecná celková srozumitelnost zeměpisu bývá v souladu s celým zaměřením díla. Někdy však je srozumitelnost přehnaná v zjednodušovacích formách.

V posledních letech dochází k nepatrnému odklonu od všeobecných encyklopedií a velké popularity nabývají dílčí oborové encyklopedie, zeměpisné nevyjímaje. Je to nutný zjev z mnoha důvodů. Nová přepracovaná vydání všeobecných encyklopedií jsou velmi nákladná a pracná, a proto si je může málokterý seriózní vydavatel dovolit vydávat příliš často, protože přece jen po několika vydáních může odběratelský trh dosáhnout značně vysokého stupně nasycenosti. Na druhé straně pokrok vědy a techniky, rozvoj kultury a speciálně dílčích vědních oborů si vyžaduje nového vydání nejen opraveného, ale i doplněného. Přistupují proto někteří editoři encyklopedií k četným řadám oborových encyklopedií, majíce základ ve fondu všeobecné encyklopedie. Takovéto oborové encyklopedie je snazší aktualizovat, jejich vydání není tak náročné namáhavostí odbornou ani finančně. Nacházejí vždy příznivý ohlas u odběratelů, protože při nynější celkové tendenci oborových specializací mají poměrně značně velký okruh zájemců. Je pochopitelné,

že v neposlední řadě oborových encyklopedií historických, literárních, matematicko-fyzikálních a jiných jsou i zeměpisné encyklopedie. Uvedme zde dvě našemu čtenáři nejnámější. Je to *Kratkaja geografičeskaja encyklopedija* (KGE), vydávaná Státním vědeckým vydavatelstvím *Sovetskaja encyklopedija* v Moskvě od roku 1960, která svými čtyřmi svazky pokrývá nejen celý zeměpis všeobecný, regionální i ostatní disciplíny, ale i řadu okrajových oborů majících vztah k zeměpisné látce. KGE je již svým čtyřsvazkovým rozsahem velmi podrobnou zeměpisnou encyklopedií. Je zcela novým zpracováním, které nemá obdoby ani ve Velké sovětské encyklopedii, ani v Malé sovětské encyklopedii, proti nimž je její obsah i heslář značně rozšířen a rozveden. Je největší zeměpisnou encyklopedií na světě.

Jiným podobným dílem je výtah z vydání Brockhausova slovníku pro všeobecný zeměpis, hlavně pro jeho fyzickou část, pod názvem *Das Gesicht der Erde mit einem ABC*, vydaném v Lipsku v roce 1962 již ve druhém vydání. Skládá se ze dvou částí, z regionální a fyzicko-zeměpisné. Regionální část je volně napsaný fyzický zeměpis kontinentů a jednotlivých oblastí, encyklopedií abecední je druhá část z velmi široce pojatého fyzického zeměpisu. Je samozřejmé, že pro zeměpisce je použitelnější KGE, kde např. zvláště stati regionální týkající se SSSR jsou podány širěji a přitom vyvážené k ostatnímu obsahu.

Z téhož německého vydavatelství pochází i jiná publikace, založená na podobném principu, jako je *Das Gesicht der Erde*; má název *Die Entdeckung und Erforschung der Erde* a obsahuje náplň z historického zeměpisu. Uvádí ve dvou kapitolách všeobecná pojednání o vývoji představ o naší Zemi, přináší přehled zeměpisných cest od pravěku až po spolupráci v rámci Mezinárodního geofyzikálního roku, dále regionálně zeměpisný popis každé pevniny. Nejrozsáhlejší třetí kapitola (184 str.) je slovníkem největších světových cestovatelů a objevitelů na základě fondu Brockhausova slovníku. Uvedme, že v publikaci jsou poměrně dobře zastoupeni ruští cestovatelé, z našich je tu pouze E. Holub, chybějí i někteří význační Poláci a cestovatelé jiných národů. Neuvádí se zhodnocení přínosů cestovatelů pro vědu. Obě uvedené německé publikace jsou ukázkou, jak lze využívat pro velmi specializované obory, jako je fyzický a historický zeměpis, fondu všeobecné encyklopedie.

Neméně zajímavým druhem zeměpisné encyklopedie v širším slova smyslu je polský *Slovník geografii turystycznej Polski* ve dvou dílech. Připomíná obdobný starší slovník belgický. Obsahuje slovníkově uspořádaná hesla nejen jednotlivých míst, ale i větších regionálních celků Polska. Hesla mají údaje historické, kulturně společenské, hospodářské a charakteristiky zeměpisné, takže jeho použití je skutečně velmi široké.

Přehlédněme naši encyklopedickou produkci, alespoň její nejhlavnější zástupce. Jedenáctisvazkový *Riegrův slovník* z druhé poloviny minulého století je zvláště zaměřen na hesla osobní, má však velmi početné zastoupení zeměpisné, a to regionální, jak bylo tehdy zvykem. Pochopitelně převažují hesla měst a obcí s jejich historickým významem, protože v období nastupujícího kapitalismu lze zachytit jen tehdejší stav malovýroby; velké průmyslové podniky v našem slova smyslu bychom kupř. v našich zemích snadno spočítali. Pro svou věcnost informací si zachovává tento z prvních našich slovníků dodnes svou použitelnost.

Rovněž dvacetisedmisvazkový *Ottův slovník naučný* má zeměpis velmi dobře zastoupen; projevují se tu vlivy slovníků sousedních zemí jak po stránce obsahové, tak i ve formě zpracování. Zkrácené lidové vydání *Ottova slovníku*, dvoudílné,

je spíše ukázkou toho, jak luštit zkratky. Vyskytuje se v něm množství drobných zeměpisných hesel, s jejichž výběrem si autoři nedělali zřejmě starosti. Jsou tu např. téměř všechny české obce, což bylo sice záslužné vůči našemu čtenáři, na druhé straně to přináší v sobě mnoho nevýhod; ochuzen je hlavně světový regionální zeměpis.

Obdobně je tomu u Kočího Malého slovníku naučného, avšak s tím rozdílem, že složka bohemik není tak výrazná; stručný, zkratkovitý sloh často kontrastuje s mnohými zbytečnostmi textovými (např. u mnoha známých cizích měst se uvádějí i zeměpisné souřadnice).

Modernější, mohli bychom říci odhistorizované, podání zeměpisu přináší popřevratové slovníkové dílo, Masarykův slovník naučný. Mezi jeho spolupracovníky jsou všichni přední zeměpisci tehdejší doby. Slovník zavádí částečnou anonymitu u autorů hesel. Pouze větší stati jsou šifrovány (vysvětlení podpisových zkratk je uvedeno u každého dílu), některá střední a malá hesla nejsou vůbec podpisována. Zavádění anonymity se opakuje i v mnoha pozdějších encyklopediích, téměř vždy ke škodě díla. Obdobné zpracování má též Komenského slovník naučný.

V letech 1930 až 1943 vycházely Dodatky k Velkému Ottovu slovníku naučnému Nové doby. Tady se setkáváme s tím, že zeměpis leckde pro své poměrně rovnoměrné zastoupení v abecedě se stává nutnou výplní archového rozsahu. Následkem toho je zastoupení nevyvážené, vyskytují se hesla nevýznamných lokalit, která se právě hodila na stránku do abecedního zařazení.

Kromě těchto encyklopedických děl vyšla ještě některá, jejichž význam není takový, jako měly výše uvedené edice.

Po druhé světové válce se po mnoha pokusech o encyklopedie setkáváme u nás poprvé se všeobecnou encyklopedií ve čtyřsvazkovém Příručním slovníku naučném, z něhož má čtenář dosud k dispozici první dva díly. Velké společenské a sociální změny, obrovský rozmach vědy a kultury si zákonitě vynutily nový přístup k encyklopedické látce, a to jak po stránce obsahové, tak i po stránce výběru hesel a tím do jisté míry i sestavení hesláře. (Heslářem rozumíme seznam hesel s vyznačením nejdůležitějších jejich ukazatelů, např. rozsah hesla, jeho příslušnost k vědnímu oboru, ilustrování hesla atp.)

Tato příruční encyklopedie je prvním pokusem u nás o encyklopedii socialistického typu, což je hlavní koncepční změna proti všem dílům předchozím. Sama tato skutečnost představuje již revoluční změnu v pojetí našich encyklopedií. V průběhu tvorby tohoto díla se poprvé u nás přistupuje k zpracování hesláře a textů tzv. *globální metodou prostřednictvím komplexů*, která se v díle začíná uplatňovat nástupem akademika Vladimíra Procházky do funkce hlavního redaktora. Původní sestavení hesláře bylo abecední zpracování, které se v převážné míře skládalo z výběru hesel podle nějakého klíče z kompendia příslušného oboru. Podstatou globální metody prostřednictvím komplexů jsou však jednotlivá zásadní klíčová hesla, která jsou doplňována a rozšiřována celým souborem hesel přídatných v různém stupni závislosti na hesle základním, klíčovým. Touto metodou se docíluje jednoty textového zpracování, která většinou při abecedním pojetí uniká. Rovněž lze tak lépe vystihnout vzájemnou vyváženost jednotlivých hesel, odstraňují se přebytečné duplicity, text je návazný. Kromě těchto skupin hesel se může k hlavnímu heslu přimykát i více hesel souběžných, majících jen nepatrné svazky s mateřským, klíčovým heslem.

V Příručním slovníku naučném (PSN) je celkem asi 60 000 všech hesel, z nichž na zeměpis připadá asi 6000 hesel a rovněž text zeměpisu má asi 10 %. Na ČSSR připadá asi jedna šestina až sedmina hesel. Autory hesel bylo asi 30 našich zeměpisců velmi rozdílné odborné úrovně, což bude jistě poučením pro další podobná díla. Hesla jsou krátká, převážně velmi stručná, až příliš zaměřená pouze na hospodářskou stránku; kulturní a historické doplňky jsou malé. Variabilní zpracování regionálních hesel je způsobeno v neposlední řadě tím, že vlivem nadměrné specializace našich zeměpisců se projevuje citelný nedostatek zeměpisců širěji zaměřených na celý anebo na širší obor zeměpisný. V neposlední řadě jsou to i malé autorské znalosti cizích zemí u střední generace, jakož i poměrně slabé jazykové vědomosti, které jsou nezbytnou součástí studia regionálního zeměpisu. Dále se tu odráží i nedávná minulost se známým odporem k regionálnímu zeměpisu jako celku. Tím se stalo, že zeměpis zůstal poplacen ještě mnoho abecednímu pořádku, protože nebylo časově možné zcela přepracovat celý obsah zeměpisu podle nových kritérií; je tedy zeměpis v PSN na poloviční cestě mezi starou abecední metodou a novou metodou komplexního zpracování, která samozřejmě v závěrečné etapě vyústuje v abecední uspořádání všech hesel. Hesla regionální tu mají k heslům všeobecného zeměpisu vztah asi 13 : 1, což by podle našeho názoru bylo asi úměrné vyjádření. Převážná část hesel všeobecně zeměpisných je z fyzického zeměpisu, geomorfologie, zeměpisu matematického a kartografie, zatímco hospodářský zeměpis dosud čeká na propracování odborného názvosloví, které je např. v geomorfologii vybudováno do značných šířek a podrobností. Pozůstatkem staré metody zpracování byla i častá kolonialistická hlediska; je velkou zásluhou hlavního redaktora, že uplatnil v celém rozsahu zeměpisu důsledná hlediska anticolonialistická, avšak v zeměpisu rozvojových zemí zbývá ještě dosud mnohé dohnat.

Nerozlučnou součástí všech novodobých encyklopedií je ilustrační stránka jednotlivých hesel. Uvedli jsme příznivý stav zeměpisu v poměru k ostatním vědním oborům. Dotkneme-li se ilustrací, ať již kreslených nebo fotografických, tu pak se zvyšuje přínos zeměpisu na nejvyšší míru. Zeměpisné fotografie jsou významným estetickým činitelem každé encyklopedie, protože tyto fotogenetické objekty zpestřují konvenčnost portrétů na straně jedné a strnulost technických záběrů na straně druhé. Zeměpisná krajina a člověk jsou neodmyslitelné složky moderního encyklopedického díla, právě tak jako stupňující se technická dokonalost tisku.

V dosud vydaném PSN (prvním a druhém dílu) je celkem 192 ilustrací a z nich připadá na zeměpisné 501 ilustrací, což činí 25,5 % všech ilustrací. Výraznost zeměpisné fotografie především je velmi nápadná, a to nemůžeme říci, že by jednotlivá hesla byla přeillustrována.

Nedílnou součástí encyklopedií se stávají i přílohové mapy a mapky v textu. Tendence tu směřuje od těžkých, mnoha detaily přeplněných map k mapám pokud možno jednoduchým, zkratkovitým, kde často těžkopádná kresba vrstevnic bývá nahrazována stínovaným generalizovaným terénem anebo plastickým obrazem krajiny. Tradičních map se dnes používá většinou jen k zobrazení detailů, kde je nutný zhuštěný polohopis, nerušený barevnou škálou vrstevnicové kresby.

Nepřekvapuje nás proto, že někteří velcí vydavatelé encyklopedických děl shromáždili značné fondy zeměpisných hodnot trvalejší ceny a že tyto využívají i k jiným účelům než pouze pro encyklopedie. Tato vydavatelství publikují i rozsáhlá zeměpisná díla, která mají základ v zeměpisném fondu encyklopedie buď přímo, anebo ať již jde o pouhé výtahy nebo o volné zpracování encyklopedické látky. Takovým dílem je např. Géographie universelle ve třech svazcích, vydaná

nakladatelstvím Larousse, nebo již výše uváděná díla německá. Laroussův zeměpis přináší oblastní přehled všech kontinentů a států, podává nejpřístupnější formou odborné charakteristiky jednotlivých států, uvádí jejich přírodní a ekonomické oblasti. Tak se tento zeměpis stává jakýmsi doplňkem všeobecné encyklopedie, bohatě dokumentovaným grafy, diagramy, mapkami a především fotografiemi, podávajícími i vizuální obraz jednotlivých zemí, a to v počtu, v jakém bychom jej nemohli umístit v encyklopedii přímo.

Doprava zmenšila náš svět, přibližuje nám vzdálené kraje. S tím stoupá i touha po poznání cizích zemí. Je jedním z úkolů zeměpisu, aby tuto zvýšenou poptávku po vědomostech v encyklopediích řádně nasycoval a šel vždy v čele pokroku vpřed.

Literatura

- Slovník naučný (F. L. Rieger). 11 svazků. Praha 1860—1874.
Ottův slovník naučný. 27 svazků. Praha 1888—1908.
Ottův malý slovník naučný. 2 svazky. Praha 1905—1906.
Ottův slovník naučný Nové doby. 12 svazků. Praha 1930—1943.
B. Kočího Malý slovník naučný. 2 svazky. Praha 1925, 1929.
Masarykův slovník naučný. 7 svazků. Praha 1925—1933.
Komenského slovník naučný. 10 svazků. Praha 1937—1938.
Příruční slovník naučný. 4 svazky. Praha 1962 — dosud.
Boľšaja sovětskaja encyklopedija. 51 svazků. Moskva 1949—1958.
Malaja sovětskaja encyklopedija. 11 svazků. Moskva 1958—1961.
Kratkaja geografičeskaja encyklopedija. 4 svazky. Moskva 1960—1964.
Ukrainska radjanskaja encyklopedija. Asi 20 svazků. Kiiv 1959 — dosud.
Mala encyklopedia powszechna. 1 svazek. Warszawa 1959, 1131 str.
Wielka encyklopedia powszechna. 13 svazků. Warszawa 1962 — dosud.
Slovník geografii turystycznej Polski. 2 svazky. Warszawa 1956—1958.
Új Magyar lexikon. 6 svazků. Budapest 1961—1962.
Lexikon A—Z in zwei Bänden. 2 svazky. Leipzig 1956—1957.
Meyers Neues Lexikon. 10 svazků. Leipzig 1961 — dosud.
Meyers Taschenlexikon A—Z. 1 svazek. Leipzig 1963, 1154 str.
Das Gesicht der Erde. Mit einem ABC. 1 svazek. Leipzig 1962, 862 str.
Die Entdeckung und Erforschung der Erde. 1 svazek. Leipzig 1961, 296 str.
Der Grosse Brockhaus. 12 svazků. Wiesbaden 1953—1957.
Grand Larousse encyclopédique. 10 svazků. Paris 1960 — dosud.
Géographie universelle (Larousse). 3 svazky. Paris 1958—1960.
Encyklopaedia Britannica. 24 svazků. Chicago 1962.
Newnes Popular Encyklopaedia. 8 svazků. London 1960 (?).
The Encyklopaedia Americana. 29 svazků. New York, Chicago 1932.